

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

טעות לדורות וטעות לשעה

"הטעות היא העיקרון המפרה של הלשון" – מוטו זה הביא הפרופ' טור-סיני באחד מכתביו. דברים אלו נכונים לתהליכי לשון בכל התחומים המבוססים על היקשים מוטעים או על טעות בהבנת הכתוב מכל הסוגים, ודברים אלו נכונים אף לגבי יצירת מלים, שרבות מהן קנו להן זכות אזרח ונשתוו למלים שלידתן בטהרה לכל הדעות. על אחדות מן המלים האלה ייסבו הדברים שלהלן.

המלה **צקלון** מקורה בספר מלכים: "ואיש בא מבצל שְלֹשָׁה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים עשרים לחם שערים וְכַרְמֶל בְּצִקְלָנוּ ויאמר תן לָעָם וַיֹּאכְלוּ" (מל"ב ד, מב). רוב המפרשים פירשו "בְּצִקְלָנוּ" = בִּשְׁקוֹ, וכך הם דברי מילון בן-יהודה בערך 'צקלון': "כעין שק כפול ייתלה משני עברי החמור".

המלה 'צקלון' שורשה ומקורה נעלמו מעיני המפרשים, ואף לא ייחסו חשיבות לעובדה שאותו "שֶׁק" אינו מגוף העניין כל-כך. בעת שנאמר שהאיש מביא לאלישע את כל סוגי הלחם, מה טעם לומר שאחד הסוגים, הכרמל, היה בשקו? עם גילוי כתבי אוגרית פרסם מ"ד קאסוטו את הנחתו שהשם **בצקלנו** קשור למלה **בצקל** המקבילה בשירה האוגריתית למלה **שבלת** (בשירת דנאל לבעל להפר גִזְרַת בצורת – אָקֶהֶת א, 61–72). ואגב, ייתכן, שהבצקל קשור במלה בצק (מוצר השיבולים) בהרחבת הלמ"ד על-דרך כְּרִמָּל מן פָּרֶם או גְּבֻעַל מן גֻּבֵּעַ. מכאן הסיק קאסוטו ש"כרמל בצקלנו" הריהו מעין כרמל כשהוא עדיין בשיבולתו הטרייה, והיה לו לכתוב להיכתב בשתי ב"תים: האחת מאותיות השימוש והאחרת מאותיות השורש, אלא שהאחת נשמטה על דרך ההפולוגיה המצויה במקרא גם במקומות אחרים דוגמת 'בית' במקום 'בבית' ('והקל נשמע בית פרעה' – בראשית מה, טז).

דברי קאסוטו שכנעו רבים והעולה מהם הוא שאין **צקלון** אלא טעות מפרשים. אם אמנם טעות היא זו, מכל מקום טעות קדומה היא, וכבר המדרש בפרקי דרבי אליעזר (פרק לה) משתמש במלה **צקלון**. נאמר שם:

"אמר לו הקדוש ברוך הוא: יעקב, הלחם בצקלונך והבאר לפניך לאכול ולשתות במקום הזה". גם אם נסכים שבטעות נולד הצקלון, מכל מקום בן-קיימה הוא, ולמרות שימוש המועט בימינו לא נעקרנו מן המילון. מעין המעשה בצקלון, שהמפרשים ראו את הבי"ת כמנותקת מעצם המלה, היא ההפרדה של המלה **בנומרון** שבמשנה לשתי מלים ("בראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבנומרון" – ראש השנה א, ב; בכ"י פרמה א: כבנו מרון). אלא שכאן התופעה הפוכה: הבי"ת, המצטרפת לשם נומרון (גדוד של אנשי צבא, מרומית numeri) כאות שימושית, נשתנתה להיות אות שורשית של המלה **בְּנִי**, אגב הפיכת הוי"ו הראשונה של **בנומרון** לוי"ד. המלה **בְּנִי** נפרדה מן השארית **מרון**, וכך נולד הביטוי **בני מרון**, במשמעות 'בני צאן'. דרך פירוש זאת מתועדת בתלמוד הבבלי (ראש השנה יח ע"א), הנוהג לפרש מלים יווניות ורומיות שנשתתמה משמעותן באטימולוגיה עממית מן הארמית, ואף כאן הוא מסתמך על "בני אימרנא". אפשר שפירוש זה עומד ברקעו של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום "ונתנה תוקף": "וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון (נוסח אחר שבכ"י: וכל באי העולם תעביר כבנומרון לפניך). כבקרת רועה עדרו מעביר צאנו תחת שבטו...". פיוט חשוב זה, שניתן לו מקום מרכזי בתפילות הימים הנוראים, הוא שנתן מהלכים לצירוף "בני מרון" כ'בני צאן', ולא יעלה על דעת איש לבטלו מפני המלה המקורית. אף שנוסח זה של הטקסט ופירושו נתקבלו (כך גורס הרמב"ם בפירושו למשנה), אנו מוצאים את הצורה **בנומרון** גם בכתבייד שזמנם מאוחר לחיבור התלמוד הבבלי והפיוט "ונתנה תוקף".

מקרה מעניין של מלה שנתפצלה לשתיים הוא מקרה **החף והפין**. מלכתחילה הייתה רק המלה **חף** ובמסכת כלים (יד, ח) מובאת צורת הריבוי שלה **חֲפִין**. באותה מסכת עצמה (כלים יא, ד) הגרסה היא **הפין**. אין ספק, שדמיון החי"ת לה"א בכתביהיד גרם לכך שנתחלפה החי"ת בה"א אחר שנתפסה בעיני המעתיק כה"א הידיעה, **הפין**, ומכאן נולדה מלה חדשה ולכאורה מיותרת, **פין**, השווה במשמעותה לחף בלי שיהיה בה כדי לדחות את החף המקורי (עיינ: י' קוטשר, **ערכי מילון**, עמ' 19). ואולם המלה **פין**, שלא כאביה מולידה חף, הרחיבה את משמעותה בלשון ימינו, והיום אין היא מתייחדת עוד למפתח בלבד אלא לזיז במכשירים שונים או כל הֶתֶקֶן דק דמוי מסמר לחיבור חלקי מתכת בהשפעת ה-pin האנגלי, וגם לאיבר המין של הזכר בהשפעת ה-pine בעגה צרפתית.

מעין החפין הוא גם מקרהו של **הַסָּחוּס**. כשם שנתפסה החי"ת של **חפין** כה"א הידיעה, כך נתפסה החי"ת של **סחוס** כאילו כתוב **הסחוס**, ולפי **שסחוס** קצר **מסחוס** הועדפה הצורה שבטעות יסודה. יש שביקשו להחזיר את החסחוס לכבודו הראשון ולא עלתה בידם. במילוני האקדמיה דרים זה בצד זה החסחוס והסחוס – האחת כעדות לשמירה על הצורה המקורית והאחרת כמחווה של פשרה למה שמורגל בפי הבריות.

ויש גם תופעה הפוכה, כמובן: חילופי ה"א בחי"ת. באחד מן החילופים האלה זכתה מלכת הנמלים לשם פרטי. וזה סיפור המעשה, כפי שהוא מובא בכתב־היד, על נמלה אחת שהתווכחה עם שלמה ("מעשה הנמלה", **בית המדרש לילינק**, חלק ה): "אמר לה למה לא דיברה מכל הנמלים אחת אלא אתי? אמרה לו אני מלכה שלהם. אמר לה מה שמך, אמרה לו **מחשמה**". בהמשך הדברים ביקשה לשבת לצדו של שלמה המלך ונשא אותה שלמה על כפיו והרימה. "אמר לה יש בעולם גדול יותר ממני, אמרה לו הן. אמר לה מי הוא אמרה לו אני. אמר לה כיצד את גדולה ממני, אמרה לו אילו לא הייתי גדולה ממך לא שלחך הקב"ה אצלי שתשאני על כפידך".

מעשה נמלה

**חַיִּיתָ לָהּ לָמָּה לֹא
דַּבַּרְתָּ וּכְלֵי הַנְּמִלִּים חָתָּה לֹא אֶת חֲמִירָהּ לֹא חֵץ מִלִּבָּךְ שֶׁלָּהּ אִמּוֹר
לֹא הָיָה שׂוֹךְ חֲמִירָהּ לֹא מַחֲשָׁמָה.**

כ"י קמברייג' 854

לפי המסופר כאן **מחשמה** הוא שם מלכת הנמלים. שם זר ומוזר הוא, וזה הטעם לכך שנקוד עליו בכתב־היד. סביר להניח שיש כאן טעות סופר, ואין החי"ת במקורה אלא ה"א, ולפי העניין היה לו למעתיק לכתוב: אמר לה: מה שמך? אמרה לו מה שמה. תשובת הנמלה בדיבור עקיף נאמרה ולא בדיבור ישיר, ובאמת אין המדרש קורא עוד בהמשך שם לנמלה. השם **מחשמה** מובא במילונו של בן־יהודה, ולא עוד אלא שביאליק בקובץ הסיפורים "ויהי היום" מספר על אותה **מחשמה**, אלא שהחליף משום־מה את הנמלה בצפרדע, ובגלגול זה זוכה מלכת הצפרדעים לשם **מחשמה**.

וישפל הקלף אתיקולו וישאל בנחת:
ולמה דברת את קזאת מקל-אחיותיך?
ומען הצפרדע: כי מלכת הצפרדעים אנכי. אחי הקלף:
- ומה ששקף?
- שמי מקטטה:

מתוך: ויהי היום לח"נ ביאליק, "מחשמה מלכת הצפרדעים", צייר נחום גוטמן

מקובל בפי אנשים השומרים בלבם גירסא דינקותא הפתגם העתיק: השתחוה לשחור וישתחוה לך. פתגם זה אמרוהו על הכתוב "עד הנהר הגדול נהר פרת" (בראשית טו, יח). זכה נהר פרת לתואר "הנהר הגדול" לפי שהוא גבול ארץ ישראל, ומפני חשיבות ארץ ישראל דבקה גם בו חשיבות. הוא שאומרים אנשים "עבד מלך - כמלך", ובמקביל לפתגם זה "הידבק לשחור וישתחוה לך". כך נאמרו הדברים בפירוש רש"י לכתוב. לפי העניין, אין שחור אלא שר וגדול, ומי שקרוב אצל השר זוכה אף הוא לגדולה. אלא שבמקורות המדרשיים בא פתגם זה בגרסה אחרת, ומקצתם גורסים: "הידבק לשחין וישחון לך". השורש ש-ח-ן עניינו חום, וממנו התואר שֶחון והשם שְחין (מחלה דלקתית של העור). פירוש הפתגם: היצמד אל דבר חם ויחם לך. במילון בן-יהודה (בשורש ש-ח-ן) נאמר שאין הגרסה "הידבק לשחור" אלא שיבוש, וגם במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית נקבעה הגרסה "שחין" כעדיפה. נקל לשער איד הנו"ן של שחין הצמיחה ראש רחב ונתקצרה קצת רגלה עד שהפכה לרי"ש, וממקור החום בקע שר וחשוב... האמת ניתנת להיאמר: יש טעם להמשיל את ארץ ישראל לשר וחשוב שהדבקים בו מואצלת עליהם חשיבותו יותר מאשר להמשילה לשחין המזכיר את מכות מצרים. אפשר שמשום כך הועדף השחור גם בפירושו של רש"י.

ויש גם טעויות מקרוב באו, ואחת מהן היא המלה שְחִיף. מלה זו מקורה בספר יחזקאל (מא, טז), ושם "שְחִיף עֵץ" בשי"ן שמאלית. אפשר שלפני בעל מנחת ש"י היו כתבי-יד שבהן נוקדה המלה בשי"ן ימנית, ולכן טרח לקבוע שבספרים המדויקים כתובה כאן שי"ן שמאלית. היום לא תשמע אלא שְחִיף עץ בלבד, ורוב הבריות מעמידים את הביטוי על מלה אחת, שְחִיף. אין ספק

שהציבור קושר את המלה עם שורש המלה שְחַפֵּת, לפי ששחף העץ, הנסר, דק הוא מאוד ויפה לו לשמש דימוי לחולה השחפת ולכל מי ששולח בו רזון. במילון בן-יהודה בערך שְחַפֵּת (בשי"ן ימנית) באה הפניה לערך שְחַפֵּת. ודוגמה אחרונה: הַרְשָׁה. בלשוננו המסורה אין אלא חורש בלשון זָכַר. לימים נולדה לו בת-זוג, חֶרֶשָׁה, ואף זו בתאונת קריאה הייתה. במקרא בא השם חֶרֶשָׁה (שמ"א כג, טו) בקיום ה' המגמה, כדרך שמות מעין אפרתה ויטבתה שכולן בטעם מלעיל, שאין ה' המגמה משנה את טעם המלה ואף לא את ניקודה הבסיסי (השווה: יִמְיָה, קִדְיָמָה, הַבְּיָתָה). בפיו נשתנה חֶרֶשָׁה והיה לַחֶרֶשָׁה (ובשינוי הקמץ הקטן לקיבוץ: חֶרֶשָׁה) – הטעם מלרע, ואין שום סיבה עוד לשמור את תנועת החולם החסר שמקורו בחֶרֶשׁ. נמצא אפוא ששתי מלים הן: חורש וחורשה. בתחילה שימשו שתיהן במשמעות אחת, 'יער קטן'. בימינו יוחד החורש למושג בוטני מוגדר: החורש הוא אחת מצורותיו של הצומח היס-תיכוני, ובו עצים ושיחים – רובם ירוקי-עד וגובהם עולה על קומת אדם (כנגד גְּרִיגָה או בָּתָה).

עוד כהנה וכהנה מלים שלידתן בטעות, ולפי שעה די בדוגמאות אלו כדי לסקור אחד מתהליכי הלשון החשובים להרחבת הלשון בחינת עניין רע שסופו לטובה.

שגור בפי הבריות: "טעות לעולם חוזר", וכוונתם לומר שאין להימנע מטעות (וגם משמע זה מקורו בטעות), ויוכיח בן-יהודה עצמו. מי לנו גדול במילונות בתקופת התחייה מבן-יהודה? כל מי שנזקק למחקר מלה מוצא במילונו אוצר בלום של מידע. וגדול התימהון שסבור היה שכך וכך הוא שם של עץ וקבע לו ערך במילונו. בן-יהודה מצטט את המובאה מספר הצמחים המיוחס לאריסטו בתרגום קלונימוס בן קלונימוס: "וממנו (ממין הצמחים) מה שהוא (הפרי) תלוי בשורשו, כמו האילן אשר במצרים הידוע שנקרא כֶּךְ וּכְךָ". נראה שאחד המעתיקים נתקל בשם מסובך וסבר שלהבנת העניין אין חשיבות לשם המדויק של האילן, ואפשר לרמוז לו בלשון "כך וכך". טעות מעין זו טעות של שעה היא, ויפה היא למתלוצצים. וכדי להגדיל ליצנות הוסיפו וטפלו על בן-יהודה "טעות", כביכול יצר את המלה רִיבָה על סמך: "מאי ריבה? מיני מרקחת". ולא היו דברים מעולם. מאמר זה אינו נמצא בשום מקום, וריבה היא מלה שעיקרה בהשפעת הערבית (ראה דברי ר' סיוון, מ' מדן וש' אברמסון בלשוננו לעם יט [תשכ"ח], עמ' 105–107, 134–143).